

Afet Psikiyatrisinde Etik İlkeler ve Psikiyatri Hemşireliği Yaklaşımları

Ethical Principles and Approaches to Psychiatric Nursing in Disaster Psychiatry

İD Gülay TAŞDEMİR YİĞİTOĞLU^a

^aPamukkale Üniversitesi
Sağlık Bilimleri Fakültesi,
Hemşirelik Bölümü,
Ruh Sağlığı ve Hastalıkları
Hemşireliği ABD,
Denizli, Türkiye

Yazışma Adresi/Correspondence:
Gülay TAŞDEMİR YİĞİTOĞLU
Pamukkale Üniversitesi
Sağlık Bilimleri Fakültesi,
Hemşirelik Bölümü,
Ruh Sağlığı ve Hastalıkları
Hemşireliği ABD,
Denizli, Türkiye
gyigitoglu@pau.edu.tr

ÖZET Yaşam sürecinde olumsuz izler bırakan afetlerin, gitgide küreselleşen dünyadaki etkilerini hafifletmek oldukça güç olabilmektedir. Afetler bireylerde ağır sağlık sorunlarına neden olmakta, bireylerin hem psikososyal iyilik halini hem de fiziksel iyilik halini tehdit edebilmektedir. Afet durumunda oluşan zorlu koşulların bir de etik değerler açısından da değerlendirilmesi gerektiğinden afet yönetim işleyişi oldukça önemli olabilmektedir. Afet psikiyatrisi, bireylerin afetlerdeki yaralanma durumlarının etkilerini değerlendirmek ve tedavi etmek için kullanılan bir ifadedir. Afet psikiyatrisinde hastalığa odaklanmadan öte sağlığa odaklanma öncelikli ilkedir. İnsanların çoğunluğu afet durumlarında, geçici olarak hem psikolojik hem de davranışsal semptomlar yaşayabilmektedir. Bu nedenle ruh sağlığı profesyonelinin etik değerler doğrultusunda yaklaşımda bulunması oldukça önemli olabilmektedir. Ruh sağlığı profesyoneli üyesi olan psikiyatri hemşirelerine, afet nedeniyle travma yaşayan kişilere etkili, iyi ve doğru bir şekilde yardım edebilmeleri için afet eğitimi, psikolojik ilk yardım ve afetlerde etik ilkeler konularında bilgi ve becerilerini geliştirebilmeleri açısından düzenli eğitimlerin planlanması oldukça önemli olabilir.

Anahtar Kelimeler: Afetler; etik; psikiyatri hemşireliği; psikiyatri

ABSTRACT It can be very difficult to mitigate the effects of disasters, which leave negative traces in the life process, in the globalizing world. Disasters cause severe health problems in individuals and can threaten both the psychosocial and physical well-being of individuals. The disaster management process can be very important since the difficult conditions that occur in the event of a disaster should also be evaluated in terms of ethical values. Disaster psychiatry is an expression used to evaluate and treat the effects of individuals' injuries in disasters. In disaster psychiatry, focusing on health rather than disease is the primary principle. The majority of people experience both psychological and behavioral symptoms temporarily in disaster situations. For this reason, it can be very important for the mental health professional to approach in line with ethical values. It may be very important to plan regular training for psychiatric nurses, who are members of mental health professionals, in order to improve their knowledge and skills in disaster education, psychological first aid, and ethical principles in disasters so that they can help people who have experienced trauma due to disasters effectively, well and correctly.

Keywords: Disasters; ethics; psychiatric nursing; psychiatry

KAYNAK GÖSTERMEK İÇİN:

Taşdemir Yiğitoğlu G. Afet psikiyatrisinde etik ilkeler ve psikiyatri hemşireliği yaklaşımları. Keskin G, editör. Afetlerde Ruhsal Sorunlar ve Psikiyatri Hemşireliği Yaklaşımları. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2023. p.75-8.

Afet; teknoloji (insan) ve doğa sebepli olayların bireylerde sosyal, fiziksel ve ekonomik olarak kayıp oluşturan, rutin yaşamı durdurarak ya da kesintiye uğratarak olumsuz şekilde etkileyen ve bireylerin kendi imkânlarıyla baş etmekte zorlandığı durumlardır. Teknolojik ilerlemeler, insanların ve doğa kaynaklı afetlerin oranını artırmaktadır. Uluslararası Afet ve Acil Durumlar Veritabanı (EM-DAT–Emergency Event Database) afetleri doğal ve teknoloji kaynaklı olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Dünyada 2020 yılında teknoloji (insan) ve doğa kaynaklı toplam 500 afet meydana gelmiştir. Bu afetler 998,647,04 kişiyi etkilemiş, 17,664 kişinin ölümüne ve

19,444 kişinin yaralanmasına yol açmıştır. Türkiye’de ise 2020 yılında 15 afet kaydedilmiştir. Bu afetler 76,995 kişiyi etkileyerek, 3022 kişinin yaralanmasına ve 349 kişinin ölümüne neden olmuştur.¹

Yaşam sürecinde olumsuz bir iz bırakan afetlerin, gitgide küreselleşen dünyadaki etkilerini hafifletmek oldukça güç olabilmektedir.² Travmatik bir hayat tecrübesi olan afet durumu bireylerde ciddi sağlık sorunlarına neden olmakta, bireylerin hem fiziksel iyilik halini hem de psikososyal iyilik halini tehdit etmektedir.³ Afet durumunda oluşan zorlu koşulların bir de etik değerler açısından da değerlendirilmesi gerektiğinden afet yönetim işleyişi oldukça önemli olabilmektedir.^{4,5}

Afet yönetim işleyişinde ilk olarak afet risklerini en aza indirebilmek için bir stratejik planın oluşturulması gerekir. Yapılan afet planlarından halk haberdar olmalı ve afet planları etik ilkelere uygun olmalıdır.⁶ Afetlerde çok önemli olan ve insan davranışını denetleyen iki temel mekanizma vardır. Bunlardan ilki, insan davranışını dışsal olarak denetleyen ve hesap verebilirliği düzenleyen yasalardır. Diğer mekanizma ise kişinin kendi kendine hesap verebilirliğini sağlayan etik gibi içsel denetimdir.⁷

Etik, insana ne yapmamasını veya ne yapmasını öneren insanın kendi değerlerinin biçimlendirdiği davranışları gösterir.^{7,8} Hemşireler için etik ise, profesyonel olarak mesleki tutuma rehberlik eden ilkeler bütünüdür. Psikiyatri etik sorunların sıkça yaşanabileceği bir alan olabilmektedir. Bu nedenle de psikiyatri hemşirelerinin etik ilkeler konusunda bilgi sahibi olması oldukça önemli olabilmektedir.⁹ Ruh sağlığı profesyonelleri olarak hizmette bulunduğumuz alanda yaptığımız girişimlerin etik olup olmadığının bilincinde olmalıyız. Özellikle afet durumlarında bu konunun önemi artmaktadır. Çünkü afet durumlarında bireyler tüm uyaranlara duyarlıdır ve bu yüzden de istismar edilmeye açık olabilmektedirler.

Bu bölümde afet psikiyatrisinde önemli olduğu düşünilen bazı etik ilkelerden ve psikiyatri hemşireliği yaklaşımlarından bahsedilmiştir.

AFET PSİKİYATRİSİ

Afet psikiyatrisi, bireylerin afetlerdeki yaralanma durumlarının etkilerini değerlendirmek ve tedavi etmek için kullanılan bir kavramdır. Afet psikiyatrisinde hastalığa odaklanmadan öte sağlığa odaklanma önceliklidir. İnsanların çoğunluğu afet durumlarında, geçici olarak hem psikolojik hem de davranışsal semptomlar yaşayabilmektedirler.¹⁰ Bu nedenle ruh sağlığı profesyonelinin etik değerler doğrultusunda yaklaşımda bulunması oldukça önemli olabilmektedir.

ETİK, ETİK İLKELER VE PSİKİYATRİ HEMŞİRELİĞİ YAKLAŞIMLARI

Etik, insan eylemleriyle ilgili sorunları inceleyen, ahlaki olanın temellerini ve özünü araştıran bilim, felsefe dalı olarak tanımlanmaktadır. Etik, ahlak felsefesidir. Etik, insanın bütün davranışlarının temelini araştırır ve insan tutum, davranışlarının doğru veya yanlış yönden değerlendirilmesidir. Etik, kendi içinde doğru olan eylemleri yapmak ve yanlış olanları yapmamaktır.^{11,12}

Acil bir durumda, tedavide öncelikli alanlar ya da triyaj uygulamaları, etik ilkelerin dikkate alınması gerektiği önemli alanlardır. Afete maruz kalan bireyler; kurtarılabilecek olanlar ve durumları terapötik kaynakları aşan kişiler olmak üzere iki şekilde değerlendirilmektedirler. Kurtarılabilecek kişiler de kendi içerisinde gruplara ayrılabilirler. Bunlar yaşamları tehlikede olup acil bakım gereksinimi olanlar (1), hayati tehlikesi olmayıp fakat acil gereksinimi olanlar (2), sadece minör düzeyde tedavi ihtiyacı olanlar (3) ve en son da psikolojik travması olanlar (4) şeklindedir. Etik duruş etik ilkeler doğrultusunda iyileşme şansı olan, çok fazla sayıdaki kişiye yardım etmek, morbiditeyi düşürmektir.¹³ Aşağıda afet psikiyatrisi çerçevesinde özellikle önemli olabilecek bazı etik ilkelerden ve psikiyatri hemşireliğinde etik yaklaşımlardan bahsedilmektedir.

ZARAR VERMEME İLKESİ-YARARLILIK İLKESİ

Zarar vermeme ilkesi yararlılık ilkesi ile bağlantılıdır. Belirtilen bu ilke psikiyatri hemşirelerinin hastalara zarar vermeyecek şekilde uygulamalarda bulunmasını gerektirmektedir. Psikiyatri hemşiresi başkasına zararlı olabilecek bir eylemi başlatmaktan ya da böyle bir uygulamanın içinde olmaktan uzak durmalıdır. Bu ilke, deneyimsizlik ve ihmal sebebiyle ya da kasıtlı olarak zarar vermeyi içermektedir. Ayrıca bu ilke risk durumunda önlem alınması gerektiğini ve zarar risklerini değerlendirmeyi, bireyin araştırmalar ve uygulamalar nedeniyle zarar görmemesini, kişiye zarar verici ve aşağılayıcı işlemlere katılmamasını, hastanın güvende olmasını sağlayan eylemlerden oluşmaktadır.^{13,14}

Zarar vermeme ilkesinde önemli hususlardan biri de afetzedeleri yanlış bilgilendirmemektir. Psikolojik ilk yardım uygulayıcılarından biri olan psikiyatri hemşiresi, bulunduğu afet alanı ile ilgili elzem bilgileri öğrenmeli ve buradaki kişilere doğru bilgiyi vermelidir. Psikiyatri hemşiresi ortamda bulunan kişilere zarar verebileceğini düşünerek, emin olmadığı bilgileri üçüncü kişilerle paylaşmamalıdır. Bununla birlikte psikiyatri hemşiresi kendi becerileri ve yapabileceklerinin farkında olmalı ve bu doğrultuda müdahalede bulunmalıdır.^{15,16}

Yararlılık ilkesi ise, sağlık ile ilgili girişimler sırasında hastaya, öncelikle yararlı olmayı öngören bir ilke olarak değerlendirilmektedir. Bu ilkedeki hedef, bir eylemin olası olumsuz sonuçları ile olumlu sonuçları belli bir tutarlılıkta ve dengede tutabilmektir. Psikiyatri hemşiresi, afet ortamında hemşirelik yaklaşımında bulunduğu anda, hiçbir koşulun değiştiremeyeceği şekilde insan hayatının korunması gereken, çok önemli bir değer olduğunun bilinci ile çalışmaktadır. Psikiyatri hemşiresi afet ortamında yardım sürecinde bireylerin iyilik halini korumak ve zarar vermeden müdahalede bulunma farkındalığı ile yaklaşımda bulunmaktadır.^{15,16}

Ayrıca psikiyatri hemşiresi, yararlılık etik ilkesi doğrultusunda bireye hemşirelik yaklaşımında bulunurken o ortamda gerçekleştirmesi mümkün olmayan sözler veremeyeceğinin bilincindedir. Ayrıca kişileri yaşadıkları güçlükleri ve travmalarını anlatmaları konusunda zorlayıcı davranmayacağına, bireye verilen hemşirelik yaklaşımı konusunda para gibi herhangi bir bedel istemeyeceğinin farkındadır. Ek olarak psikiyatri hemşiresi yararlılık etik ilkesi doğrultusunda bireylerin yaşadıkları ile ilgili paylaşımında bulunduğu anda veya sonrasında yargılayıcı yaklaşımda bulunmaması gerektiğini bilmektedir.^{15,16}

ÖZERKLİĞE SAYGI İLKESİ

Özerklik ilkesi, hastanın bağımsız olarak kendisi ile ilgili kararları verebilmesi, kendi başına düşünebilmesi ve bunlar doğrultusunda bir eylemde bulunabilme yeterliliğinde olmasıdır. Psikiyatri hemşiresi hizmet götürdüğü bireylerin bakımı konusunda bireyin doğru, eksiksiz ve hazır oluşunu da göz önüne alarak onun anlayabileceği bir biçimde bilgi almalarına destek olmaktadır. Ayrıca bireyin kendi durumu ile ilgili bilgi verilmesini istediği kişileri seçmesine saygı duymakta ve bu çerçevede hareket etmektedir. Psikiyatri hemşiresi, bireyin özgürce bakımı konusunda seçme hakkına ve karar vermesine saygı göstermekte ve bu konuda savunuculuk rolünü yerine getirmektedir. Bireyin bakımı ve tedaviyi reddetme hakkına saygı gösterirken, bu doğrultuda neden tedaviyi ve bakımı ret ettiği konusunda da bilgi sahibi olması gerekmektedir.^{13,14}

Tanı, tedavi, araştırma ya da koruma amaçlı herhangi bir uygulamaya başlamadan önce, hizmetin sunulacağı kişinin aydınlatılmış onamını almak, özerkliğe saygı ilkesi için elzem bir durumdur. Bu ilke, çalışma yapılan grubu ya da hastayı koruduğu gibi, uygulama yapan kişileri de korumaktadır. Bu da zarar/yarar dengesinin, yarar yönünde olmasını sağlamaktadır.^{13,14} Pandemi döneminde kişilerin hareket alanını sınırlandırılmasından dolayı özerklik ilkesinde sorunlar yaşanmıştır.^{12,17,18} Özellikle pandemi döneminde sıklıkla yaşanan değer çatışmaları arasında kişilerin

özerk olarak kendi sağlıkları hakkında karar vermelerine olanak sağlayan özerklik ile toplum sağlığını korumak amacıyla izolasyon uygulamaları yani yararlılık-zarar vermeme ilkesi ile çatışabilmektedir.^{12,18} Biyoetik alanına 1970'li yıllardan itibaren yön veren yararlılık etik yaklaşımına göre bir eylemin değerinin belirlenmesinde yararlılık ilkesi dikkate alınmaktadır.¹⁹ Bir kişi ya da topluluk tarafından değerlendirilmesine bakılmaksızın yararlılık ilkesi, kişi ya da topluluğa avantaj ve iyilik sağlanmasını, zararın engellenmesini amaçlamaktadır. Bu kapsamda Jeremy Bentham'ın yararlılık ilkesine göre sadece bireylerin yaptığı eylemlerin değil, sağlık yetkililerinin eylemlerinin de aynı kapsamda ele alınabileceği kabul edilmektedir. Bu bağlamda, pandemide salgını önlemeye yönelik uygulamaların doğru bir biçimde değerlendirilmesi yararlılık ilkesi üzerinden yapılmıştır.²⁰

ADALET VE EŞİTLİK İLKESİ

Adalet sosyal iş birliğinin koşullarına göre belirlenen kaynak, mal, ayrıcalıklar ve vergi gibi hem yüklerin hem de yararların toplumda bulunan bireyler arasında eşitlikçi, uygun ve hakkaniyetli olarak dağıtılmasıdır.²¹ Etik ilkelerden biri olan adalet ilkesi ise, sınırlı kaynakların insanların tıbbi gereksinimlerine göre eşit ve adil dağıtılmasıdır.¹¹ Psikiyatri hemşiresi tüm insanların eşit haklara sahip olduğu bilinci ile bireyler arasında siyasi görüş, sosyal ya da ekonomik durum, yaş, cinsiyet, inanç, ırk, dil ve din farkına bakılmaksızın bireye bakım hizmeti vermektedir. Hizmeti yerine getirirken herhangi bir kişi veya kurumlarla mesleki değerleri ile ters düşebilecek çıkar çatışmasında bulunmamaktadır. Hizmeti sunarken, bireylerin gereksinimleri doğrultusunda zaman, emek ve diğer kaynakların adil dağılımını sağlamaktadır. Psikiyatri hemşiresi uygulama ortamında gerekli olup yetersiz olan kaynakların saptanmasının değerini bilerek hemşirelik uygulamalarında bulunmaktadır.^{11,13,14} Bazı afet durumlarında özellikle günümüzde yaşanan pandemi sürecinde sınırlı kaynakların adil dağıtımı bağlamında adalet ilkesi ve kişilerin hareket alanının sınırlandırılması açısından başta özerklik ilkesi olmak üzere temel etik ilkelerin yaşama aktarılmasında etik problemlerle karşılaşıldığı belirtilmiştir.^{12,17,18}

MAHREMİYET İLKESİ

Mahremiyet ilkesi; kişinin duygusu, düşüncesi, bedeni ve ilişkilerine ait bilgilerin başkaları tarafından erişilmesinin sınırlandırılmasıdır. Ruh sağlığı profesyoneli olan psikiyatri hemşiresi hizmet sunduğu bireyin ruhsal, sosyal ve fiziksel alanlarındaki mahremiyetinin korunmasına dikkat etmelidir. Hizmet götürdüğü bireyin ailesi/kendisi ile ilgili olarak paylaşmış olduğu bilgileri kendisinin ya da üçüncü kişilerin

hayatını tehdit edecek bir durum ve yasal zorunluluk olmadığı müddetçe bireyin izni olmaksızın başka kişilerle paylaşmaz. Psikiyatri hemşiresi hizmet sunduğu bireylere ait kayıtların gizliliğine önem vermekte, hasta kayıtlarına hastanın tedavisiyle ve bakımıyla ilgili olmayan kişilerin ulaşmasını engelleyici önlemlerde bulunmaktadır. Ek olarak bildirim zorunlu olan hallerde, ortaya çıkabilecek zararlarından bireyi koruyucu durumları planlamalıdır.^{13,14}

Afet şartlarında etik bakım, afetzedenin talebi olmaksızın fiziksel bakım kadar ruhsal bakımı da içine alan bütüncül ve adil bir yardımı gerektirmektedir. Psikiyatri hemşiresinin olabildiğince bireyin kültürel farklılıklarına dikkat ederek afet şartlarında bireyin rızasını almaları gerekmektedir. Psikiyatri hemşiresi bireyin kayıp ve yas durumundaki geleneksel ve dini uygulamalarına saygı göstermeli ve bunun bilinci ile hareket etmelidir. Triyajda sadece bireyin acil durumuna odaklanılmalı ve tıbbi olmayan başka bir ölçüye temellenmemelidir. Ayrıca psikiyatri hemşiresi üçüncü kişilerle ya da medyayla iletişimde olabildiğince gizliliğe dikkat ederek objektif bir yaklaşımda bulunmalıdır.¹³

Mahremiyet ilkesi ile bağlantılı olan önemli bir diğer etik ilke ise gizlilik ilkesidir. Gizlilik ilkesi, hastanın ruh sağlığı profesyoneli ile paylaştığı mahrem bilgiler açısından kişi dokunulmazlığıdır. Başka bir deyişle gizlilik, bi-

rine ait olan bilgilerin izinsiz açığa vurulmamasını anlatan etik bir görevdir. Kişilerin paylaştıklarını ifşa etmemek ve mahremiyetlerine özen göstermek tüm ruh sağlığı profesyonellerinin temel sorumluluklarındandır ve afet durumunda bu ilkeye dikkat ederek bireye yardım edici davranmak oldukça önemli olabilmektedir.^{15,16}

SONUÇ

Sonuç olarak zamanımızda afetlerin sıklığının artması sebebi ile afet yönetimi oldukça önemlidir. Afetlerde önemli görevi olan ruh sağlığı profesyonellerinden biri olan psikiyatri hemşiresinin önemli sorumlulukları bulunmaktadır. Psikiyatri hemşiresinin, kişilerin yaşayabileceği travma ile ilgili bilgilerini etkin kullanabilecekleri becerilere sahip olmalarıyla birlikte, etik ilkeler doğrultusunda bireylere müdahalede bulunmaları oldukça önemlidir. Ruh sağlığı profesyoneli üyesi olan psikiyatri hemşirelerine yönelik, afet nedeniyle travma yaşayan kişilere etkili, iyi ve doğru bir şekilde yardım edebilmeleri için afet eğitimi, psikolojik ilk yardım ve afetlerde etik ilkeler konularında bilgi ve becerilerini geliştirebilmeleri açısından düzenli eğitimler planlanabilir. Hemşirelikte lisans ve lisansüstü eğitim programlarında afet psikiyatrisinde etik ilkeler ve psikiyatri hemşireliği konusunun ayrıntılı olarak ele alınması önemli olabilir.

KAYNAKLAR

1. Bahadır H, Uçku R. Uluslararası acil durum veri tabanına göre Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki afetler. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*. 2018;4(1):28-33.
2. Kadioğlu M. Modern Bütüncül Afet yönetiminin temel ilkeleri. Kadioğlu M, Özdamar E, editörler. *Afet Zarar Azaltmanın Temel İlkeleri*. Ankara: JICA Türkiye Ofisi; 2008. s.1-34.
3. Alexander DA. Early mental health intervention after disaster. *Advances in Psychiatric Treatment*. 2005;11(1):12-8.
4. Seyedin H, Dolatabati ZA, Rajabbifar F. Emergency nurses' requirements for disaster preparedness. *Trauma Monthly*. 2015;20(4):1-4.
5. Yazıcı Ö, Ulu Kalın Ö. Doğal afet için kavramsal metaforların karşılaştırmalı analizi. *E- Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*. 2018;5(1):25-40.
6. Zack N. *Ethics for Disaster*. 1st ed. United States of America: Rowman & Littlefield Publishers Inc; 2010.
7. Eryılmaz B. Yönetim etik bakış. Ücran G, editör. *Etik*. İzmir: İde Yönetişim Yayıncılık; 2012. p.81-94.
8. Özsalmanlı AY. Kamu yönetiminde etik. Ücran G, editör. *Etik*. İzmir: İde Yönetişim Yayıncılık; 2012. s. 95-150.
9. Baysan Arabacı L, Mutlu Satıl E. Psikiyatride Hasta Hakları, etik ve yasal konular. Baysan Arabacı L, editör. *Ruh Sağlığı ve Hastalıklarında Temel Hemşirelik Bakımı Bakım Planı Örnekleriyle*. Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri; 2022. s. 531-53.
10. Nader K, Pynoos R. School disaster: Planning and initial interventions. *Journal of Social Behavior and Personality*. 1992; 8(5):1-21.
11. Arslantaş H. Ruh sağlığı ve psikiyatri hemşireliğinde etik konular, kodlar ve standartlar. *Psikiyatri Hemşireleri Dergisi*. 2015;6(1):47-56.
12. Çobanoğlu N. Bireysel, profesyonel, toplumsal, bilimsel ve siyasal etiği yeniden sorgulatan COVID-19 pandemisi. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*. 2020; 25(1): 36-42.
13. Burkhardt AM, Nathaniel AK. *Çağdaş Hemşirelikte Etik*. Ecevit Alpar Ş, Bahçecik N, Karabacak Ü, Çeviri editörü. İstanbul: Medikal Yayıncılık; 2013.
14. Gördeles Beşer N, Çam O. Ruh sağlığı ve psikiyatri hemşireliğinde etik. Çam O, Engin E, editörler. *Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Psikiyatri Hemşireliği Bakım Sanatı*. 2. baskı. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevleri; 2021. p.206-22.
15. Demircioğlu M, Şeker Z, Aker AT. Psikolojik ilk yardım: Amaçları, uygulanışı, hassas gruplar ve uyulması gereken etik kurallar. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 2019;11(3):351-62.
16. World Health Organization. *Psychological first aid: Facilitator's manual for orienting field workers*. Geneva: World Health Organization; 2013.
17. Brooks SK, Webster RK, Smith LE, Woodland L, Wessely S, Greenberg N, et al. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *The Lancet*. 2020; 395: 912-20.
18. Şehrialtı M, Koçer Tulgar Y. COVID-19 pandemisinde yaşanan sorunların adalet ve özerklik kavramları açısından değerlendirilmesi. Demirkan Erdemir A, editör. *COVID-19 Pandemisi ve Etik*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2021. p.45-50.
19. Beauchamp TL, Walters L. *Contemporary Issues in Bioethics*. 6th ed. Belmont, CA: Thomson Wadsworth; 2003.
20. Oğuz NY, Tepe H, Büken NÖ, Kuçur DK. *Biyetik Terimleri Sözlüğü*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu; 2005.
21. Beauchamp Tom, Childress James F. *Principles of Biomedical Ethics*. 8th edition. New York Oxford: Oxford University Press; 2019.